

RIZA ŞAH'IN İRAN MODERNLEŞMESİNDE ATATÜRK DEVRİMLERİNİN ETKİSİ

Sena Adıkcı

Giriş

Türk-İran etkileşimi ilk olarak iki ulusun dini konjonktürde aynı payda-yı yakalaması ile olmuştur. Her iki ulusun da İslamiyet'i kabul etmesi aynı zamanda İran coğrafyasında 20.yüzyıla kadar kurulan devletlerin he-men hemen hepsinin Türk hükümdara sahip olması devletler arası etkileşimi arttırmıştır. Bu etkileşim günümüzde ticari ve siyasi alanda olsa da geçmiş-te askeri ve kültürel alanda da etkileşime geçildiği görülmektedir. Nitekim Pers\İran Medeniyeti de Türk Medeniyeti de tarihin en köklü medeniyet-leri arasında yer almaktadır. Türklerin kavimler göçü sonucunda Orta Asya bozkırlarından Anadolu düzlüklerine gelmeleri ile de İran ile eş topraklar üzerinde yaşamaya başlamışlardır. Tarih ve coğrafya olarak bu denli ortak olmaları onları dünya siyaseti üzerinde kader ortaklığı yapmalarına itmiştir. İlk başlarda iki devlet arasında çeşitli nedenlerden dolayı çekişmeler yaşanır-ken değişen dünya düzeni ile devletler birbirlerine karşı politikalarında de-ğişikliğe giderek güç birliği yapmışlardır. Bu güç birliği Mustafa Kemal ve Rıza Şah arasında gerçekleşmiştir. Rıza Şah yeni kurulan Türk devletinin mimarı Atatürk'ün devrimlerini öncü olarak İran modernleşmesinde kullanmıştır.

İran Tarihi ve Türk-İran İlişkileri İran Tarihi ve Persler

Bugünkü İran Devleti'nin antikçağdaki atalarına verilmiş olan Pers ifade-si, eski Farsçadaki *Parsau* kelimesinden gelmektedir. İran kelimesi ise ilk kez ünlü Yunan tarihçi Erasthenes tarafından kullanılmıştır. Kelimenin kökeni eksi Farsçadaki *ariya* sözcüğünden gelmektedir. Ayrıca Sasaniler, İran'ı an-

latabilmek için “İranlıların İmparatorluğu” anlamına gelen “İranşehir” veya “İran Topluluğu” anlamı taşıyan İranzemin kelimelerini kullanmışlardır. Günümüzde kullanılan İran kelimesi de Sasanilerin kullanmış olduğu bu terimlere dayanmaktadır. Sasaniler İran’da toprak genişliği olarak ikinci sırada yer alan devlet olmuştur. Sınırları Mezopotamya’dan Orta Asya’ya kadar uzanmaktadır. Ancak en geniş topraklar Akdeniz’den Orta Asya’ya kadar olan Ahamenişler dönemine aittir. Sınırların bu kadar sık değişmesinin temel sebebi ise sınır değişikliğinin hükümdarların savunma ve genişletme becerilerini yansıttığına inanılmasıdır. İran siyasi tarihinin değişiklik göstermesine, bölgenin iklim koşulları da eklenince İran coğrafyasının konumu hakkında kesin bilgiler oluşmamaktadır. Kesin olarak bilenen tek şey; bu coğrafya tarih boyunca rağbet gören bir yer olmuş ve insanlık tarihi boyunca da rağbet görmeye devam edecektir.

Tarihsel Süreçte Türk-İran İlişkileri

Türk-İran ilişkileri iki ulusun da İslamiyet’i kabul etmesi ile başlamıştır. Türklerin Orta Asya’dan batıya olan göçleri esnasında İranlılarla tanışması, iki medeniyet içinde sosyokültürel ve ekonomik anlamda etkileşimlere imkan vermiştir. 20. yüzyıla kadar İran coğrafyasında kurulmuş neredeyse bütün devletler Türk yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bu etkileşime karşılık Türkçeye Farsçadan birçok sözcük girmiştir. İran’da devlet yöneticilerinin çoğu Türk olmasına rağmen Anadolu’daki Türk devletleri ile çekişmeler sona ermemiştir. Yöneticisinin Türk olmasına rağmen Osmanlı Devleti zamanında Timur Devleti ve Akkoyunlularla çeşitli mücadelelere girilmiştir. Ancak Türk-İran ilişkilerinin başka bir boyuta taşınması 16. yüzyılda İran’ın başına Azeri asıllı Türk hanedanı olan Safevilerin geçmesidir. Safeviler başa geçtikten sonra Şiiliği kabul ederek çeşitli olaylarla İran’ı dünyadaki Şiiliğin merkezi haline getirmişlerdir. Aynı dönemde Osmanlı’nın hilafeti ele geçirip dünya üzerindeki Sünniliğin önderi haline gelmesi iki devletin arasındaki gerilimi hat safhaya çıkartmıştır. Bu tarihten sonra iki devlet arasındaki çatışma Sünni-Şii çatışması olarak farklı bir boyut kazanmıştır. Bundan sonra yapılan ikili mücadeleler iki devleti Avrupa’ya karşı yıpratmak dışında bir sonuç getirmemiştir. 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile sonunda mücadele biterek Türk-İran sınırı belli olur. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ve İran’da yaşanan hanedan değişikliği Türk-İran ilişkilerini geliştiren olaylar olmuştur. İki ülke arasında yaşayan Kürt aşiretlerinin sorunu, Ağrı İsyanları iki devlet arasında gerginlik yaşatsa da Sadabat Paketi, Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye ziyareti ve Atatürk Devrimlerini örnek alması iki ülke arasındaki geçmişten bu yana gelen kötü izlenimleri silmiştir.

Rıza Şah Dönemi İran Modernleşmesinde Atatürk Devrimleri'nin Etkisi Rıza Şah Pehlevi ve İran Modernleşmesi

Rıza Şah, Pehlevi hanedanlığının kurucusu ve 1925-1941 arasındaki dönemde İran'ın şahıdır. Askerlik hayatına 16 yaşındayken başlamış ve güçlü kişiliği, önderlik ruhu ile kısa sürede yükselmiştir. Rıza Şah bu askeri deneyimleri yaşarken İran, kötü yönetim ve saldırgan dış mihrakların etkisi ile çökme eşiğine gelmiştir. 21 Şubat 1921 tarihinde Tahranı ele geçirerek güçlü bir askeri güç ile disiplinli bir hükümet kurarak ülke içerisinde karışıklığa son vermeyi hedeflemiştir. Bu darbe sonrasında ise Rıza Han ordu komutanı, Ziyaeddin Tabatabai¹ ise başbakan oldu. Tabatai'nin 100 günlük hükümdarlığından sonra Rıza Han gücü kendinde topladı ve Kaçarlar hükümdarlığına son verdi. Bunun sonucunda Pehlevi Hanedanlığı ülke yönetimine geçti.

Şah Abbas döneminden Pehlevi Hanedanlığı'na kadar olan süreçte İran çeşitli modernleşme aşamaları yaşamıştır. Ancak İran'ın modernleşme sürecinin en sert zamanı Rıza Şah Pehlevi döneminde meydana gelmiştir. Bu kadar sert olunmasının temelinde iki ana amaç yatmaktadır: Mesele, İran'ın güçlü birliği sağlanmış, merkezden yönetilen, modern ve gerçekten bağımsız, topraklarını korumaya muktedir ve ülkede düzeni sağlayabilecek bir devlet yapmaktır. Bir diğer amaç da yabancı müdahalelerine direnmek ve Batılı güçlerle eşitlik ölçüsünde ilişkiler sürdürmektir.² Nitekim Rıza Han bu amaçlar doğrultusunda -asker kimliğinin muhtemel etkisi ile- askeri alanda sert bir yenileşmeye giderek devletin güçlenmesi ve kendi adına yaraşır bir ordunun kurulmasını hedeflemiştir. Yenileşme hareketlerinde ona örnek olabilecek iki model vardı: Birincisi 30'lu yılların her yerde bulunan otoriterliği, bir diğeri ise yeni kurulmuş Türk devletinin Kemalist modernleşmesi.

Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Modernleşmesi

Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve önderi, marşal ve aynı zamanda Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanıdır. Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin kan kaybettiği zamanlarda Samsun'da yaşanan karışıklıları yatıştırması için müfettiş olarak görevlendirildi. Bu görev ile Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919 yılında Türk bağımsızlık savaşının fitilini ateşledi ve Samsun'a çıkışı ile başlayan milli mücadele Lozan Barış Antlaşması ile son buldu. Yeni ku-

¹ Seyyid Ziyaeddin Tabatabai: İranlı devlet adamı.

² Mohammad Reza Djalili, Thiery Kellner, İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, 2011, s. 68.

ruhan devletın yönetimi ise cumhuriyet olarak değıştirildi. Aynı zamanda ÷lke 1922 yılında saltanatın kaldırılması ile başlayıp 1937 yılında laikliğin anayasaya girmesi ile son bulan Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı ve teokratik yönetimi laik ve ulus devlet anlayışına dönüştü. Bu dönüşüme Atatürk İnkılapları adı verilmektedir. Atatürk'e göre bu devrimlerin amacı; Türk Milletinin son asırlarda geri kalmasına neden olan bütün kurumları kaldırarak yerine milletin karakterine, şartlara ve çağın gereklerine uygun ve ilerlemeyi sağlayacak yeni kurumlar kurmak ve Türkiye'yi çağdaş medeniyetler seviyesine çıkartmaktır.³

Rıza Şah ve Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi iç içe coğrafyaların dönemdaş yöneticileridir. Bulunulan coğrafyaların bu denli yakınlığı, tarih boyunca her iki devletin de kaderlerinde benzerliklere rastlanmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, devlet yöneticilerini kader ortaklığından ötürü bir birleşmeye itmiş, aynı zamanda da bahsinde bulunulan devletlerin birbirlerine öncü olmasına ortam sağlamıştır. Bu öncüllerin en belirginini de Mustafa Kemal'in Türk modernleşmesi için yaptığı devrimlerin başta İran olmak üzere eş coğrafyadaki birçok devlette yankı bulmuş olmasıdır. İran ve Türk devletlerinin yolları tarih sahnesinin birçok yerinde sosyokültürel, ekonomik ve -bilhassa- siyasi olarak sıkça kesişmiştir. Ancak yeni kurulan Türk devleti ve İran arasındaki ilişkiler Milli Mücadele'den sonra diplomatik boyut kazanmıştır. İlk başlarda Simko İsmail Ağa olayı ve İran'ın Ankara hükümetini tanımayı geciktirmesinden ötürü ilişkiler gerilse de, sonrasında Şah'ın ve Gazi'nin ılımlı tutumları devletler arası barışçıl bir politika izlenmesinde yol gösterici olmuştur. Atatürk, 18 Haziran 1932'de kendisini ziyaret eden Tahran büyükelçisine Şah hazretleri ile birebir tanışma isteğinin bulunduğunu iletmiş ve bunun üzerine Rıza Şah, Gazi'yi esasen makamlarında ziyaret etmek istediğini belirtmiştir. Akabinde ise Rıza Şah haziran ayında Türkiye ziyareti için bir takvim hazırlamıştır.

Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti

Mayıs ayı başında Rıza Şah'ın Türkiye'ye yapacağı resmi ziyaret kamuoyuna da açıklanır.⁴ Bunun üzerine Şah'ın güzergahındaki yolların bakımı ya-

³ S.N. Eisenstadt, "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks," in J. Landau, ed., *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, s. 3-16.

⁴ *Ayın Tarihi*, Sayı: 6, Mayıs 1934, s. 99.

pılır, cadde ve sokaklar yenilenir, her yer Türk ve İran bayrakları ile donatılır, geçilecek her vilayetin giriş ve çıkışına Farsça tabelalar yerleştirilir. Şah için Kayseri'deki uçak fabrikasında iki adet uçak imal edilir. Ayrıca ziyaret anısı olarak, Darphane'ye, bir yüzünde Rıza Şah'ın, diğer yüzünde Mustafa Kemal'in resmi bulunan elli adet gümüş ve yüz adet bronz madalya basılması talimatı verilmiştir.⁵ Mustafa Kemal, Şah'ı Ankara garında bizzat karşılamıştır. Bütün ziyaret boyunca da iki lider birbirine karşı titiz tutumlarını sürdürmüştür. Ziyaret süresince Rıza Şah, Hava Meydanı Mektebi'ni, Yüksek Ziraat Enstitüsünü, Çubuk Barajı'nı, Gazi Terbiye Enstitüsünü, Numune Hastanesini, Himaye-i Eftal Cemiyeti'ni, Erkan-ı Harbiye'yi, Hıfzısıhha Enstitüsü'nü, Milli Müdafaa Vekaleti ve askeri fabrikalarını gezmiştir. Türkiye'nin bu denli kısa sürede böylesine hızlı bir şekilde gelişmesine şaşırmıştır. Donald N. Wilber'e göre Şah karamsar ve şaşkın bir halde Ankara'ya ulaşmıştır.⁶ Ankara'ya kadar uzun bir otomobil, gemi ve tren yolculuğu hükümdarda şaşırtıcı bir etki yaratmıştı. O maiyetindekilere Türkiye'nin bu kadarını yapabildiğine ve İran'dakileri geçebildiğine inanmadığını söyledi.⁷ Ayrıca İstanbul'a ayrı bir hayranlık beslemiş, onun dünya şehirleri içerisinde mümtaz bir yerde olduğunu söylemiştir.

Şah'ın Şerefine: Özsoy Operası

Özsoy Operası, Şah'ın geleceği kesinleştikten sonra Atatürk'ün isteği üzerine Münir Hayır Bey tarafından yazılan ilk tiyatro eserdir. Eser Firdevsi'nin Şahnamesi'nden esinlenilerek Türk-İran kardeşliğini simgeleyen semboller ile oluşturulmuştur. Tur (Kurt) ile İraç (Aslan) doğdukları zaman şeytanın gazabından dolayı birbirinden ayrılmış ikiz kardeşlerdir. Bu ayrılık zaman içerisinde onların birbirlerinden uzaklaşmalarına sebebiyet vermiştir. Ancak yüzyıllar sonra bir araya gelmeleri onların kardeş olduklarını anlamalarını sağlamıştır. Bütün olay örgüsü ise eserin bu son sahnesindeki "kardeşlik" mesajının iletilmesi için özel olarak ayarlanmıştır. Eserin sonundaki bu jest karşılıklı Rıza Şah, Mustafa Kemal'e sarılarak "Kardeşim!" demiştir. Bir başka bakış açısı ile Özsoy Operası iki ülkenin siyasi ve askeri alanda istenilen yakınlığın sanat ile dışa vurulduğu kendine has bir eserdir.

⁵ Şimşir, *Devlet Başkanları*, II. s. 496 ve Mehmet Okur, "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Başkanlarına Verilen Hediyeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 83-84.

⁶ Donald N. Wilber: Rıza Şah'ın biyografisini yazan yazar.

⁷ Donald N. Wilber, *Rıza Şah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran*, New York, 1975, s. 158.

Şah İnkılaplarında Mustafa Kemal İzleri

Rıza Şah ziyareti süresince, Atatürk inkılaplarını ve bu inkılapların yansımalarını birinci kaynaktan görme fırsatı bulmuştur. Bu durum Şah'ın Atatürk'ten etkilenmesine ve kendi ülkesinde de Türk İnkılabı'nı örnek alarak reform hareketlerinde bulunmasına sebep olmuştur. Şah, "Türkiye'nin ilerleme ve genişlemesini Atatürk'ün tecrübeli ve yurtsever kadrolarına dayandığını" ifade ederken İran'ın geri kalmışlığında kendi yönetiminin üyelerini de sorumlu tuttu. Türkiye ziyaretinden yararlanarak, İran devrimlini bu doğrultu üzerinde planladı. Bu ziyaretinden ardından iki yıl kendi kariyeri için zirve yaptığı yıllar oldu. 1935 yılında karma halk okulları açıldı. Tahran üniversitesi ve Ferhengistân kuruldu, resmi üniforma kabul edildi, Kurban Bayramında Tahran'ın ana meydanında deve kurban edilmesi yasaklandı ve Tahran'daki Kadın Kültür Merkezi resmi bir tören ile açıldı. 1936'da bütün okullarda yetişkinler için akşam sınıfları kurulması karara bağlandı, adli sistem yeniden düzenlenip lâikleştirildi ve son adımlar da peçenin ilga edilmesi ile atıldı.⁸

Bunlara ek olarak; Atatürk'ün Medeni Kanunu 1926 yılında yürürlüğe girerken, Rıza Şah'ın 1928'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye'de kapitülasyonlar 1923'te, İran'da ise 1928'de kaldırıldı. Türk Dil Kurumu 1935'te kuruldu, Ferhengistan ise 1935'te açıldı. Türkiye'de bütün geleneksel lakap ve unvanlar 1934'te yasaklanırken, İran'da 1935'te yasaklandı. Atatürk'ün şapka kanunu 1926'da, Şah'ın ise Pehlevi Başlığı kanunu 1928'de zorunlu kılındı. Türkiye'de peçe giyilmesinden vazgeçirme çabaları 1925'te, İran'da ise peçenin ilgasına 1928'de başlandı.

Sonuç

Türk ve İran medeniyetleri birçok defa tarihin ortak sahnesini paylaşmışlardır. Bu paylaşım her iki ulusun da İslamiyet'i kabul etmesi ile ilk olarak dini tabanlı olmuştur. İran coğrafyasında kurulan devlet hükümdarlarının çoğunun Türk olması, Türklerin batıya göçü ile İranlıların Türkler ile aynı yaşam sahasını paylaşması ülkeler arası etkileşimi günden güne arttırmıştır. Başlarda iki devletin ilişkileri birbirleri üzerinde -çoğunlukla- dini ve siyasi üstünlük kurma çabası şeklindedir. Ancak sonraları dünya düzeninin hızla değişmesi, aynı zamanda Avrupalı devletlerin dünya üzerinde çıkar

⁸ Pierre Oberling, "Atatürk and Rezâ Shâh", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyum Bildirileri* 21-23 Eylül 1987, Ankara, 1994.

çarklarına göre hareketlerinin keskinleştirmesi, tarih ve coğrafya ortaklığı yapan bu iki devleti birbirine karşı ılımlı politika izlemeye itmiştir. Bu ılımlı yaklaşımların başında Kasr-ı Şirin Antlaşması, Sadabat Paktı ve Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti vardır. Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve zaten takipte olduğu Atatürk Devrimlerini yakından görme amacı vardır. Şah'ın Türkiye ziyareti yaklaşık bir ay sürmüş, ziyaret boyunca Atatürk devrimlerinin Türkiye'ye yansması üzerine gözlemlerde bulunmuştur. Ülkesine döndüğü zaman yaptığı reformlarla Mustafa Kemal'i bizatihi olarak örnek aldığı açıkça görülmektedir. Ancak Rıza Şah'ın devrimleri İran'da, Atatürk Türkiye'sindeki kadar geniş yankı bulmamış hatta bazı devrimleri oldukça sert tepkiler almıştır. Bunun temelde iki sebebi vardır: her ne kadar benzer coğrafyalarda olsalar da İran ve Türkiye'nin farklı alt-yapıları sahip olmalarıdır. Bir diğer sebep ise Rıza Han'ın asker kökenli olup yönetim manasında pek deneyimi yokken başa gelmesi, Mustafa Kemal'in ise asker kökenli olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çalkantılı dönemi yakından takip ederek deneyim kazanmasıdır.

Kaynakça

Kitaplar

- Djalili, Mohammad Reza, Kellner, Thiery, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, 2011.
- Eisenstadt, S.N., *"The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks,"* in J. Landau, ed., *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- N. Wilber, *Rıza Şah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran*, New York, 1975.
- Garthwaite, Gener R., *"İran Tarihi"*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2011.
- Oberling, Pierre, *"Atatürk and Rezâ Shâh"*, *I. Uluslararası Atatürk Sempozyum Bildirileri* 21-23 Eylül 1987, Ankara, 1994.
- Yüksel, Hayriye, *Türk Devriminin Hindistan ve İran'daki Yansımaları*, İstanbul, 2010.

Tezler

- Dilek, Kaan, *İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri*, Çukurova Üniversitesi.
- Kara, Polat, Selçuk Üniversitesi, *Türkiye- İran İlişkileri (1923-1960)*, Konya, 2010.
- Yılmaz, Feride, Marmara Üniversitesi, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*.